



ΣΤΗΛΕΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΙΜΑΝΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ



01

02

ΘΕΟΤΟΚΗΣ ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ
Αρχαιολόγος

- 01 Άντισσα. Πιθανά κατάλοιπα της αρχαϊκής οχύρωσης.
- 02 Χάρτης της Λέσβου με τις κλασικές πόλεις-κράτη της Λέσβου και τις επιπλέον θέσεις όπου έχουν εντοπιστεί λιμενικά κατάλοιπα.

Οι αρχαίες λιμενικές κατασκευές είναι έργα τα οποία μαρτυρούν υψηλή τεχνογνωσία και τεχνική αρτιότητα, ικανά να αντέχουν για αιώνες στις αντικρουόμενες δυνάμεις που αναπτύσσονται στο ρευστό περιβάλλον της οριογραμμής του αιγιαλού, όπου οικοδομήθηκαν. Την τεχνική τους αρτιότητα, μάλιστα, έρχεται να συμπληρώσει η σημασία τους ως πυλών επικοινωνίας, συχνά μοναδικών, των αρχαίων πόλεων με τον υπόλοιπο κόσμο. Μέσα από τα λιμάνια διεκπεραιώθηκε το μεγαλύτερο μέρος, αν όχι το σύνολο, της εμπορικής και οικονομικής δραστηριότητας και σε αυτά φιλοξενήθηκαν τα εμπορικά πλοία της επιδιωκόμενης αυτάρκειας και τα πολεμικά της επιζητούμενης θαλασσοκρατίας, τα οποία οδήγησαν στην άνθηση του αρχαίου ελληνικού και κάθε άλλου μεσογειακού πολιτισμού.

Η ΛΕΣΒΟΣ ΞΕΧΩΡΙΖΕΙ Σ' ΟΛΟ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ με εντυπωσιακά ύφαλα και έξαλα λιμενικά έργα που μπορούν να χρονολογηθούν από την κλασική περίοδο και ενδεχομένως νωρίτερα. Οι πέντε πόλεις της Λέσβου (*Λεσβιακή Πεντάπολη*) των κλασικών χρόνων έχουν να επιδείξουν λιμενικά κατάλοιπα με διαφορετικό βαθμό διατήρησης στην κάθε μία. Στην Πύρρα και την Άντισσα τα λιμάνια είναι σήμερα επιχωμένα. Στη Μήθυμνα και την Ερεσό τα αρχαία λιμενικά κατάλοιπα είναι ακόμα εμφανή και εν μέρει σε χρήση. Στη Μυτιλήνη το βόρειο λιμάνι της Επάνω Σκάλας, ο *Μαλόεις Λιμίν*, παραμένει το εντυπωσιακότερο λιμενικό έργο της αρχαιότητας του Αιγαίου, σε αντίθεση με τον νότιο *Τριηρικό Λιμένα*, ο οποίος έχει εξαφανισθεί ολοκληρωτικά κάτω από τα έργα του σύγχρονου λιμανιού.

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού για την έρευνα, την προστασία και την ανάδειξη των ενάλιων πολιτιστικών αγαθών, εγκαινίασε το 2007¹ πρόγραμμα *Αποτύπωσης του αρχαίου λιμενικού δικτύου της Λέσβου*, το οποίο φιλοδοξεί να λειτουργήσει ως παράδειγμα εργασίας και για τα υπολοίπα λιμάνια της χώρας. Οικονομικοί της αρωγοί στάθηκαν αρχικά το Λιμενικό Ταμείο Λέσβου και πρόσφατα η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λέσβου, ενώ οικονομική συμβολή είχε και ο Σύλλογος Βρυσιαγωγών Αθήνας. Και στους τρεις φορείς εκφράζονται, επί τη ευκαιρία, θερμές ευχαριστίες.

Η πρώτη αποστολή πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2007 με αντικείμενο την επιφανειακή και υποβρύχια φωτογράφιση των λιμενικών έργων που βρίσκονταν στα αστικά κέντρα των λεσβιακών πόλεων. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα λιμενικά έργα που βρίσκονται στο αλιευτικό καταφύγιο του ακρωτηρίου του Αγ. Φωκά, περιοχή η οποία παρά το ότι δεν αποτέλεσε το κέντρο κάποιας από τις αρχαίες πόλεις διατηρεί έως σήμερα κατάλοιπα λιμενικών κατασκευών σε αρκετά καλή κατάσταση.

Ήδη από την προϊστορική περίοδο σημαντικές παράλιες οικιστικές εγκα-



03

ταστάσεις (Θερμή, Κουρτήρ, Χαλακιές κ.λπ.) μαρτυρούν τη σχέση των κατοίκων της Λέσβου με τη θάλασσα, εντάσσοντας την στον ευρύτερο θαλασσινό *Πολιτισμό του Βορείου Αιγαίου*. Οι Αιολείς, οι οποίοι θα προσδώσουν το χαρακτήρα που θα διατηρήσει στα ιστορικά χρόνια το νησί, φτάνουν στην περιοχή στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (1130 - τέλος 9ου αι. π.Χ. περίπου). Μετά τις ανακατατάξεις των αρχαϊκών χρόνων παγιώνεται στην κλασική περίοδο η λεγόμενη *Λεσβιακή Πεντάπολη*, με τις ισάριθμες πόλεις-κράτη που αναφέρθηκαν παραπάνω. Οι νέες συνθήκες της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου θα αλλάξουν το παραπάνω σχήμα με συγχωνεύσεις κάποιων από τις πόλεις στην επικράτεια των υπολοίπων.

Πληροφορίες για τα λιμάνια των λεσβιακών πόλεων αντλούνται κυρίως από τον *Περίπλου* του Ψευδοσκύλακα (97), τη

Γεωγραφία του Στράβωνα (XIII.2.2), την *Ιστορία* του Θουκυδίδη στη διήγηση για την αποστασία των Μυτιληναιών και άλλους αρχαίους συγγραφείς. Την κατάσταση των λιμανιών της Λέσβου στο τέλος του 19ου αιώνα αποτύπωσε ο Robert Koldewey, θεμελιωτής της λεσβιακής αρχαιολογίας. Στις πληροφορίες του γερμανού αρχαιολόγου προστέθηκε ο εντοπισμός από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, το 1995, μίας ακόμα λιμενικής θέσης στον όρμο Καλό ή Τσαμούρ Λιμάνι, ενώ λιμενικές κατασκευές του *Ευρίπου*, του θαλάσσιου διαύλου, ο οποίος ένωνε το βόρειο με το νότιο λιμάνι της Μυτιλήνης, έχουν εντοπισθεί τα τελευταία χρόνια κατά τη διάρκεια των εργασιών εγκατάστασης του δικτύου του βιολογικού καθαρισμού της πόλης της Μυτιλήνης. Κατά τις εργασίες του προγράμματος *Αποτύπωσης του αρχαίου λιμενικού δικτύου της Λέσβου* εντοπίστη-



- 03 Μυτιλήνη. Ένα από τα τοξωτά διαμπερή ανοίγματα στον βορειοανατολικό λιμενοβραχίονα του βόρειου λιμανιού της πόλης. Με την παρουσία των ανοιγμάτων αυτών στο σώμα των λιμενοβραχιόνων επιτυγχανόταν το κατάλληλο ρεύμα για τον αυτοκαθαρισμό της λιμενολεκάνης, όπως επίσης και η μερική απόσβεση της ορμής των πυθμενικών ρευμάτων που προσέκρουαν στους λιμενοβραχίονες.
- 04 Μυτιλήνη. Ο βορειοανατολικός λιμενοβραχίονας του αρχαίου βόρειου, εμπορικού λιμανιού στην Επάνω Σκάλα. Είναι φανερός ο εντυπωσιακός τρόπος προσαρμογής των λίθων που επέτρεψε τη διατήρηση του έργου μέχρι σήμερα, παρά τον έντονο βόρειο κυματισμό που συνήθως το καταπονεί (Φωτ. Θ. Θεοδούλου, ©ΕΕΑ-ΥΠΠΟΤ).

καν δύο επιπλέον θέσεις με λιμενικά κατάλοιπα στη θέση Μεσιτζίκι στον κόλπο Καλλονής και στη Σκάλα Συκαμιάς, όπως επίσης και μια δεύτερη πιθανή λιμενολεκάνη στην Άντισσα (Οβριόκαστρο), της οποίας τα δομικά χαρακτηριστικά θα δικαιολογούσαν μια πιθανή χρονολόγηση ακόμα και στην αρχαϊκή περίοδο. Το ίδιο πιθανόν να ισχύει και για τον πρόβολο στη Σκάλα Ερεσού.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος έχουν αποτυπωθεί μέχρι σήμερα τα λιμενικά κατάλοιπα στη Μήθυμνα (Μόλυβο), στην Ερεσό (Σκάλα Ερεσού), στον Άγ. Φωκά και στο Μεσιτζίκι και έχει ξεκινήσει η αποτύπωση των καταλοίπων στην Άντισσα, ενώ προγραμματίζεται για το ερχόμενο φθινόπωρο η έναρξη των εργασιών στο βόρειο λιμάνι της Μυτιλήνης. Ένας από τους στόχους του Προγράμματος είναι η ψηφιακή τοπογραφική απεικόνιση των δεδομένων με τη χρήση

γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών (GIS), καθώς και η δημιουργία ψηφιακών τρισδιάστατων αναπαραστάσεων των αρχαίων λιμανιών στη βάση της αρχαιολογικής πληροφορίας.

Στη συνέχεια παραθέτουμε εν συντομία τα μέχρι στιγμής αποτελέσματα της έρευνας σε συνδυασμό με τα γνωστά στοιχεία για κάθε θέση.

Μυτιλήνη

Στη Μυτιλήνη διατηρούνται οι λιμενολεκάνες των δύο λιμανιών που αναφέρονται στις αρχαίες πηγές. Πρόκειται για τον βόρειο *Μαλόεντα Λιμένα* στην Επάνω Σκάλα και τον νότιο *Τριηρικό Λιμένα*,² την εσωτερική λεκάνη του σημερινού λιμανιού της πόλης.

Στην Επάνω Σκάλα διατηρούνται τα κατάλοιπα δύο κύριων λιμενοβραχιόνων, οι οποίοι δημιουργούν τη βόρεια λιμενολεκάνη. Στο μυχό της βρισκόταν



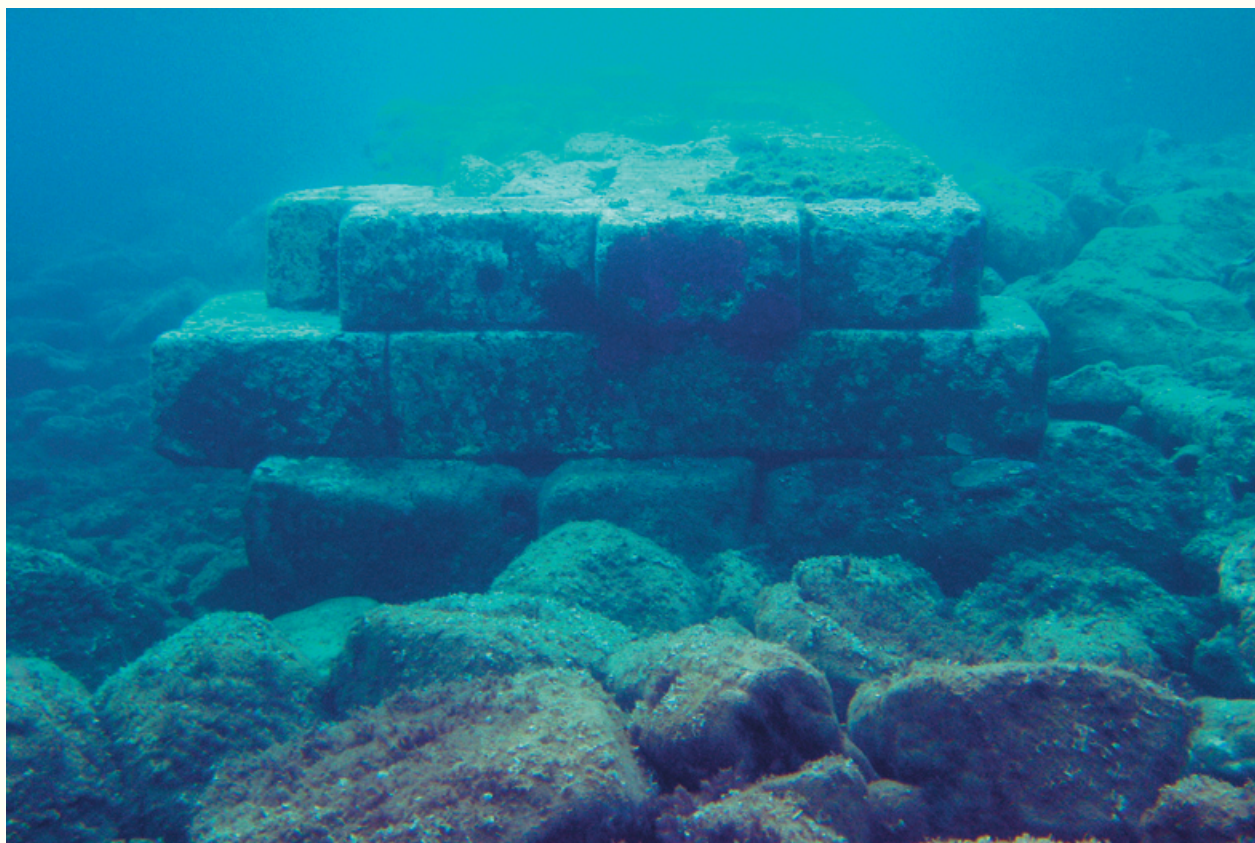
ο *Εύριπος*, διά μέσου του οποίου εξασφαλιζόταν η επικοινωνία με τον νότιο όρμολιμάνι. Ο ανατολικός-βορειοανατολικός λιμενοβραχίονας έχει διαστάσεις 350x8 μ. και ο βορειοδυτικός 85x9 μ. περίπου. Τα κατάλοιπα των κρηπιδωμάτων των δύο βραχιόνων, τα οποία εδράζονται σε λιθορριπές από αργούς λίθους, σώζονται σε ύψος ανώτερο της θαλάσσιας στάθμης σε συνθήκες νηνεμίας. Είναι κτισμένα κατά το *έμπλεκτον* σύστημα δόμησης, με κυβόλιθους στις κάθετες όψεις και γέμισμα από αργούς λίθους. Το ίδιο σύστημα χρησιμοποιήθηκε και στα κλασικά τείχη της πόλης, τα οποία σύμφωνα με τον R. Koldewey συνέχιζαν και επί των λιμενοβραχιόνων, καταλήγοντας σε πιθανούς πύργους στα ακρομόλια. Οι μέχρι τώρα παρατηρήσεις της ερευνητικής ομάδας φαίνεται να επιβεβαιώνουν την υπόθεση. Στον βορειοδυτικό βραχίονα σώζονται οι τόρμοι (οσπές) για πελεκίνους συνδέσμους, οι οποίοι όμως απουσιάζουν για κάποιο λόγο από τον βορειοανατολικό, υπονοώντας πιθανόν μια διαφορετική

οικοδομική φάση. Οι δύο λιμενοβραχίονες παρουσιάζουν γωνίωση (κάμψη) σε κάποιο σημείο του μήκους τους, πιθανότατα για λόγους στατικότητας. Αντίστοιχα, για λόγους ανακύκλωσης και αυτοκαθαρισμού της λιμενολεκάνης, αλλά και απόσβεσης της ορμής του πυθμενικού ρεύματος διακόπτονται και οι δύο βραχίονες κατά διαστήματα από τοξωτά διαμπερή ανοίγματα κατά πλάτος.

Στην περιοχή της γένεσης του ανατολικού λιμενοβραχίονα διαμορφώνεται μία δεύτερη εσωτερική λεκάνη από έναν ποντισμένο σήμερα λιμενοβραχίονα που καταλήγει σε σωρό κίωνων στο νοτιοδυτικό άκρο του. Η μικρή αυτή λεκάνη θεωρείται ότι αποτελεί το αρχαϊκό λιμάνι της πόλης. Εν τούτοις, η υποβρύχια παρατήρηση οδηγεί στη διαπίστωση ότι πρόκειται μάλλον για κατασκευή μεταγενέστερη του ανατολικού λιμενοβραχίονα. Στα βορειοδυτικά αυτής της λεκάνης εντοπίστηκε επίσης λιθορριπή από αργούς λίθους, προφανώς για την απόσβεση του κυματισμού ή τη μείωση



- 05 Μήθυμα. Το ακρομόλιο που εντοπίστηκε νότια των παραδοσιακών κρηπιδωμάτων. Διακρίνεται το λίθινο ναύδετο (δέστρα) για την πρόσδεση των πλοίων στο εσωτερικό της λιμενολεκάνης (Φωτ. Θ. Θεοδούλου, ©ΕΕΑ-ΥΠΠΟΤ).
- 06 Άνισσα. Στο βάθος του όρμου διακρίνονται τα κατάλοιπα του λιμενοβραχίονα που όριζε το αρχαίο λιμάνι της πόλης. Σε πρώτο πλάνο φαίνεται το ποντισμένο τμήμα του ακρωτηρίου, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα, τα οποία ταυτίζονται μάλλον με την αρχαϊκή οχύρωση και ένας δεύτερος πιθανός λιμενοβραχίονας.



του ρυθμού επίχωσής της όταν η λιμενολεκάνη βρισκόταν σε χρήση.

Η περίμετρος του αρχαίου νότιου λιμένα είναι πλήρως καλυμμένη κάτω από τα σύγχρονα λιμενικά έργα και τα κτίρια της παραλιακής ζώνης. Παρατηρούνται, μόνο, κάποιοι αρχαίοι κυβόλιθοι στην περιοχή του προβόλου Φανάρι, ενώ παρόμοιο υλικό είχε ανελκυστεί στη δεκαετία του 1980 από την παρακείμενη περιοχή της οδού Χριστουγέννων. Ο R. Koldewey αναφέρει ανέλκυση αρχαίου οικοδομικού υλικού στο πλαίσιο εκβάθυνσης του λιμανιού κατά τη δεκαετία 1880-1890. Ο ίδιος αναφέρει, ακόμα, την ύπαρξη νεωσοίκων στην ανατολική πλευρά της λεκάνης, τμήματα των οποίων εντοπίστηκαν σε χερσαίες ανασκαφές μπροστά από το σημερινό κτίριο της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου και θεωρεί ως *νεώριον* τη δυτική πλευρά του λιμανιού, όπου λειτουργούσε μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα ο ταρσανάς.

Εντυπωσιακά είναι, επίσης, τμήματα λιμενικών έργων (αποβάθρες, πρόβολοι, κ.λπ.), τα οποία εντοπίστηκαν στις δύο εισόδους του *Ευρίπου*, στη διάρκεια των ανασκαφών της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων για τα έργα του δικτύου του βιολογικού καθαρισμού της πόλης.

Μήθυμνα

Το αλιευτικό καταφύγιο του γραφικού Μολύβου –μεσαιωνικό όνομα για την αρχαία Μήθυμνα– ταυτίζεται από τον R. Koldewey με το αρχαίο πολεμικό λιμάνι της πόλης. Στην περίμετρό του διατηρείται το παραδοσιακό κρηπίδωμα –σε αρκετά σημεία καλυμμένο κάτω από σκυρόδεμα–, το οποίο παραμένει για την ώρα αχρονολόγητο, αν και θα μπορούσε να αναχθεί ενδεχομένως και μέχρι τους μεσαιωνικούς χρόνους. Στα νοτιοδυτικά του κρηπιδώματος υπάρχει υποβρύχια λιθορριπή, η οποία παρακολουθείται μέχρι βάθους 25 μ. Πιθανότητα τμήμα του πυρήνα της να ήταν φυσικός σχηματισμός, ακρωτήρι, βραχονησίδα ή ύφαλος, ο οποίος ενισχύθηκε τεχνητά για να δεχθεί τα αρχαία κρηπιδώματα τα οποία διαδέχθηκαν αργότερα τα μέχρι σήμερα υφιστάμενα.

Η πρόσφατη έρευνα εντόπισε στα νότια των κρηπιδωμάτων τα κατάλοιπα από τμήμα ακρομολίου (6x2,5 μ. περίπου), κτισμένου με άρτιο τρόπο κατά το *έμπλεκτο* σύστημα δόμησης, όπως και οι λιμενοβραχίονες στην Επάνω Σκάλα, στην πόλη της Μυτιλήνης. Το ακρομόλιο ορίζει την είσοδο της αρχαίας λιμενολε-

κάνης προς τα νότια, σε διαφορετική θέση και κατεύθυνση από την είσοδο του σημερινού αλιευτικού καταφυγίου. Στην εσωτερική βόρεια πλευρά του ακρομολίου διατηρείται λίθινο ναύδετο (δέστρα), ενώ η έδρασή του σε αδρά εργασμένες λιθοπλίνθους, σε βάθος 1,3 μ. από το επίπεδο της σημερινής θαλάσσιας στάθμης δείχνει πιθανότητα το επίπεδο του νερού την εποχή κατασκευής του. Στα νοτιοδυτικά του ακρομολίου εφάπτεται ημικατεστραμμένη μεταγενέστερη προσθήκη/διαπλάτυνση υποδεέστερης τεχνικής, η οποία υποδηλώνει μια δεύτερη χρονολογική και οικοδομική φάση. Από το μέτωπο του ακρομολίου και μετά από ένα διάστημα που ταυτίζεται μάλλον με την αρχαία είσοδο του λιμανιού εντοπίζονται υποβρυχίως τμήματα συσσωματωμένων αργών λίθων προερχόμενα από τον εξαφανισμένο πλέον δεύτερο λιμενοβραχίονα που όριζε τη λιμενολεκάνη από βορειοδυτικά ή το τείχος που πιθανότητα τον διέτρεχε. Το πλάτος του ακρομολίου (6 μ.) είναι τέτοιο που θα δικαιολογούσε την ύπαρξη τείχους σε συνδυασμό με αποβάθρα (3+3 μ.).

Παρά την αντίθετη άποψη του R. Koldewey φαίνεται, υπό το φως των νέων





07

στοιχείων, ότι η τείχιση της πόλης της Μήθυμνας μπορούσε να περιλάβει οργανικά το πολεμικό λιμάνι κατά τη γνωστή τεχνική των κλασικών «κλειστών λιμένων». Το δε ερώτημα που τίθεται σχετικά με τη θέση του εμπορικού λιμανιού ίσως να μπορούσε να απαντηθεί και πάλι από τα στοιχεία που αποκάλυψε η πρόσφατη έρευνα. Στην εκτεταμένη παραλία στα νότια της πόλης εντοπίστηκαν στο βυθό κτιριακά κατάλοιπα που δείχνουν διαφορετική διαμόρφωση της ακτογραμ-

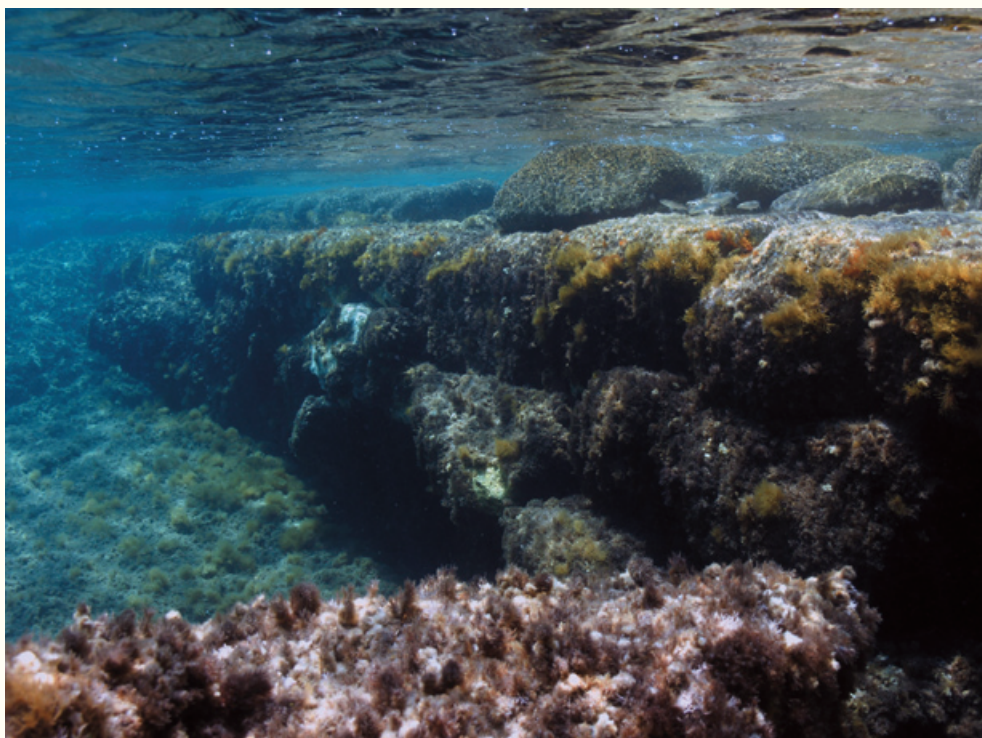
μής στην αρχαιότητα. Εκεί πιθανότατα θα πρέπει να αναζητηθεί και το αρχαίο εμπόριο.

Άντισσα

Ο R. Koldewey αποτύπωσε αδρομερώς στην Άντισσα έναν καμπύλο λιμενοβραχίονα στα νοτιοανατολικά του ακρωτηρίου όπου αναπτυσσόταν η αρχαία πόλη. Ο βραχίονας αυτός δημιουργεί λιμενολεκάνη με είσοδο από νοτιοανατολικά. Θεώρησε επίσης επιχωμένο τμήμα της

λιμενολεκάνης αυτής τη συνορεύουσα επίπεδη αμμώδη περιοχή πέραν του ορίου της σημερινής ακτής. Η πρόσφατη έρευνα, αν και σε αρχικό στάδιο στο λιμάνι της Άντισσας, αποκάλυψε ότι η βορειοδυτική κεραία του λιμενοβραχίονα είναι στην πραγματικότητα φυσική βραχώδης διαμόρφωση, η οποία προεκτάθηκε με τεχνητή λιθορριπή, ενώ η παρουσία λιθοπλίνθων στο εσωτερικό της λιμενολεκάνης, η οποία τείνει να προσχωθεί πλήρως, μαρτυρούν την

- 07 Ερεσός. Το σύγχρονο αλιευτικό καταφύγιο και στην προέκτασή του ο αρχαίος πρόβολος/λιμενοβραχίονας (Φωτ. Θ. Θεοδούλου, ©ΕΕΑ-ΥΠΠΟΤ).
- 08 Ερεσός. Άποψη του σωζόμενου τμήματος του προβόλου/λιμενοβραχίονα (Φωτ. Θ. Θεοδούλου, ©ΕΕΑ-ΥΠΠΟΤ).
- 09 Ερεσός. Υποβρύχια άποψη της νότιας πλευράς του προβόλου/λιμενοβραχίονα (Φωτ. Β. Μεντόγιαννης, ©ΕΕΑ-ΥΠΠΟΤ).



09



08

ύπαρξη κρηπιδωμάτων, τα οποία έχουν αποσυντεθεί εξαιτίας της επενέργειας του έντονου βόρειου κυματισμού.

Αμέσως βορειοδυτικά της λιμενολεκάνης εντοπίστηκε τμήμα ποντισμένου ισχυρού τοίχου, κτισμένου κατά τον *λέσβιο* τρόπο δόμησης, ο οποίος αποτελεί πιθανότατα μέρος της οχύρωσης της πόλης που φθάνει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στο όριο της λιμενολεκάνης. Παρόμοια ποντισμένα κατάλοιπα εντόπισε η ερευνητική ομάδα και βορειότερα στις δύο πλευρές του τειχισμένου ακρωτηρίου, για τα οποία μπορεί να υποθεθεί εύλογα ότι αποτελούν επίσης τμήματα της αρχαϊκής οχύρωσης της πόλης. Μέρος των καταλοίπων αυτών στην ανατολική πλευρά του ακρωτηρίου φαίνεται να προσομοιάζει σε τείχος-λιμενοβραχίονα, σχηματίζοντας μία δεύτερη λιμενολεκάνη, η οποία θα μπορούσε να αποτελεί τον αρχαϊκό «κλειστό λιμένα» της πόλης. Εν τούτοις, η αποτύπωση των καταλοίπων της Άντισσας είναι ακόμα σε πολύ πρώιμο στάδιο και τα συμπεράσματα αυτά πολύ αρχικά.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πέραν των λιμενικών λειψάνων που αναφέρθηκαν, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων εντόπισε το 1994 στον παρακείμενο όρμο Καλό ή Τσαμούρ Λιμάνι, ανατολικά της Άντισσας, υποβρύχια λιθορριπή που ένωνε το ακρωτήρι Νησί, πραγματικό νησί στην αρχαιότητα, με τη στεριά της Λέσβου. Η λιθορριπή, κατασκευασμένη από κροκάλες μεγάλο μέγεθος, έκλεινε τον

όρμο από βόρεια, δημιουργώντας βαθύ προστατευμένο κόλπο με είσοδο από νότια, εκεί όπου σήμερα αναπτύσσεται πάνω στις προσχώσεις ο μικρός ομώνυμος οικισμός.

Ερεσός

Τα αρχαία λιμενικά κατάλοιπα της Σκάλας Ερεσού συνίστανται κυρίως σε ένα λιμενοβραχίονα-πρόβολο, ο οποίος κατευθύνεται από την παραλία προς τα νότια για να καταλήξει σε μικρή βραχονησίδα, χωρίς να δημιουργεί κάποια συγκεκριμένη λιμενολεκάνη. Το παράκτιο τμήμα του έχει σήμερα καλυφθεί κάτω από τα έργα του σύγχρονου αλιευτικού καταφυγίου. Πρόκειται για λιθορριπή από ακατέργαστους λίθους επάνω στην οποία διατηρείται κρηπιδωμά *λέσβιας* δόμησης, το οποίο σώζεται μέχρι το ύψος της επιφάνειας της θάλασσας. Η παρουσία της *λέσβιας* δομής, σε συνδυασμό με τα ιστορικο-αρχαιολογικά στοιχεία για την πόλη, πιθανόν να δείχνουν χρονολόγηση πρωιμότερη των ισόδομων λιμενικών κατασκευών της Μυτιλήνης και της Μήθυνας και χρονολογική συνάφεια με τα κατάλοιπα της πιθανής δεύτερης λιμενολεκάνης στην Άντισσα.

Η απουσία λιμενολεκάνης και η αδυναμία οργανικής σύνδεσης του λιμενικού έργου με την οχύρωση της πόλης, εξαιτίας της υψομετρικής διαφοράς με τον οχυρωμένο λόφο όπου εκτεινόταν η πόλη, θα δικαιολογούσε μάλλον εμπορική παρά στρατιωτική χρήση, με τα

πλοία να σταθμεύουν στη μία ή την άλλη πλευρά του προβόλου, αναλόγως των επικρατούντων ανέμων. Εάν αληθεύει η παραπάνω υπόθεση, τότε ο πολεμικός «κλειστός λιμένας» της πόλης να πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιο άλλο σημείο της ακτογραμμής, η οποία είναι βέβαιο ότι έχει αλλάξει από την αρχαιότητα.

Πύρρα

Το αστικό κέντρο της κλασικής Πύρρας βρίσκεται στην κορυφή ενός τειχισμένου λόφου με δύο όρμους στα βόρεια και τα νότια. Ο βόρειος όρμος είναι σήμερα επιχωμένος εξαιτίας των αποθέσεων του ποταμού Βούβαρη, ενώ ο νότιος όρμος, με πλήθος κεραμικής στην παραλία, διατηρεί θεμελιώσεις κτιρίων στη γένεση του ακρωτηρίου που τον ορίζει από βόρεια. Η πόλη καταστράφηκε από σεισμό, σύμφωνα με τον Στράβωνα, αλλά στα χρόνια του υφίστατο το *Προάστιον* που διέθετε λιμάνι. Το *Προάστιον* ταυτίζεται με την περιοχή γύρω από τον νότιο όρμο. Το κλασικό λιμάνι της πόλης αναφέρεται από τον Ψευδοσυλάκα (μέσα 4ου αι. π.Χ.) και θα πρέπει να αναζητηθεί πιθανόν στον βόρειο όρμο, όπου ο R. Koldewey στο τέλος του 19ου αιώνα και ο I. Konthés τη δεκαετία του 1970 αναφέρουν ορατά κατάλοιπα νεωσοίκων, τα οποία σήμερα έχουν εξαφανισθεί κάτω από τις προσχώσεις του ποταμού. Στον νότιο όρμο οι δύο αρχαιολόγοι σημειώνουν ένα λιμενοβραχίονα να κλείνει τον όρμο από βόρεια. Η πρόσφατη υποβρύχια έρευνα

- 10 Πύρρα. Άποψη του επιχωμένου βόρειου όρμου, όπου βρισκόταν πιθανότατα το λιμάνι της κλασικής πόλης. Στο μυχό του όρμου, στα δεξιά της εικόνας, οι R. Koldewey και I. Κοντής αναφέρουν λείψανα αρχαίων νεωσοίκων, τα οποία έχουν όμως σήμερα καλυφθεί κάτω από τη λάσπη και αγνοείται η ακριβής τους θέση (Φωτ. Θ. Θεοδούλου, ©ΕΕΑ-ΥΠΠΟΤ).
- 11 Άγιος Φωκάς (Βρίσα). Το διατηρούμενο τμήμα από την αρχαία προκυμαία στην κορυφή του ανατολικού λιμενοβραχίονα.
- 12 Άγιος Φωκάς (Βρίσα). Υποβρύχια άποψη της προκυμαίας.

δεν εντόπισε κατάλοιπα λιμενικού έργου, παρά μόνο κτιριακά λείψανα στη γένεση του θεωρούμενου ως λιμενοβραχίονα. Μοιάζει περισσότερο με φυσικό σχηματισμό (ακρωτήρι), στην επιφάνεια του οποίου αναπτύσσονταν κτίρια. Το ακρωτήριο φαίνεται ότι καταποντίστηκε στη διάρκεια των αιώνων, φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες θέσεις στην ανατολική πλευρά του κόλπου της Καλλονής. Είναι βεβαίως προφανές ότι η ύπαρξη του ακρωτηρίου δημιουργούσε καλύτερες συνθήκες ελλιμενισμού στον νότιο όρμο, περιορίζοντας τον βόρειο κυματισμό που είναι και ο ισχυρότερος στην περιοχή.

Άγ. Φωκάς

Στην κορυφή του ακρωτηρίου του Αγ. Φωκά, στο δυτικό πέρας της τεράστιας παραλίας των Βατερών, εντοπίστηκαν λείψανα ενός μικρού δωρικού ναού του 1ου αι. π.Χ., αφιερωμένου στον Διόνυσο Βρησαγενή. Στη δυτική πλευρά του ακρωτηρίου σχηματίζεται ασφαλής λιμενολεκάνη με είσοδο από βορειοανατολικά, η οποία χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα ως αλιευτικό καταφύγιο.

Στην κορυφή του προσήνεμου ανατολικού λιμενοβραχίονα του αλιευτικού καταφυγίου υπάρχουν λείψανα αρχαίας προκυμαίας, συνιστάμενα σε πρόσοψη από λιθοπλίνθους, μήκους 25 μ. περίπου, οι οποίοι διατηρούνται σημειακά σε δύο



10

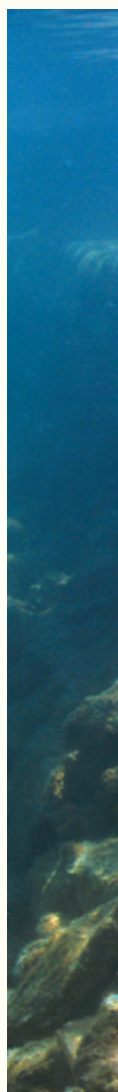
στρώσεις. Στην υπόλοιπη περίμετρο του λιμανιού η προκυμαία έχει εξαφανισθεί, αλλά παρακολουθείται συσσωματωμένο το γέμισμα που υπήρχε πίσω από την όψη της. Στην εξωτερική πλευρά του λιμενοβραχίονα, η οποία φαινόταν σαν φυσικός σχηματισμός, διαπιστώθηκε από την πρόσφατη έρευνα ότι πρόκειται για τεχνητό επίπεδο που διατηρεί θεμελιώσεις αρχαίων κτιρίων. Για την προστασία των κτιρίων αυτών από την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης και τον συνεπαγόμενο κυματισμό δημιουργή-

θηκε ανατολικότερα του προσήνεμου λιμενοβραχίονα κυματοθραύστης, ο οποίος εντοπίστηκε και αποτυπώθηκε από την ομάδα του Προγράμματος. Αντίστοιχα αποτυπώθηκαν και τα λείψανα της αρχαίας λιθορριπής στην περιοχή του υπήνεμου βόρειου λιμενοβραχίονα, τα οποία εντοπίζονται κάτω από σύγχρονες ενισχύσεις με φυσικούς ογκολίθους. Ανάμεσά τους υπάρχουν διάσπαρτα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη.

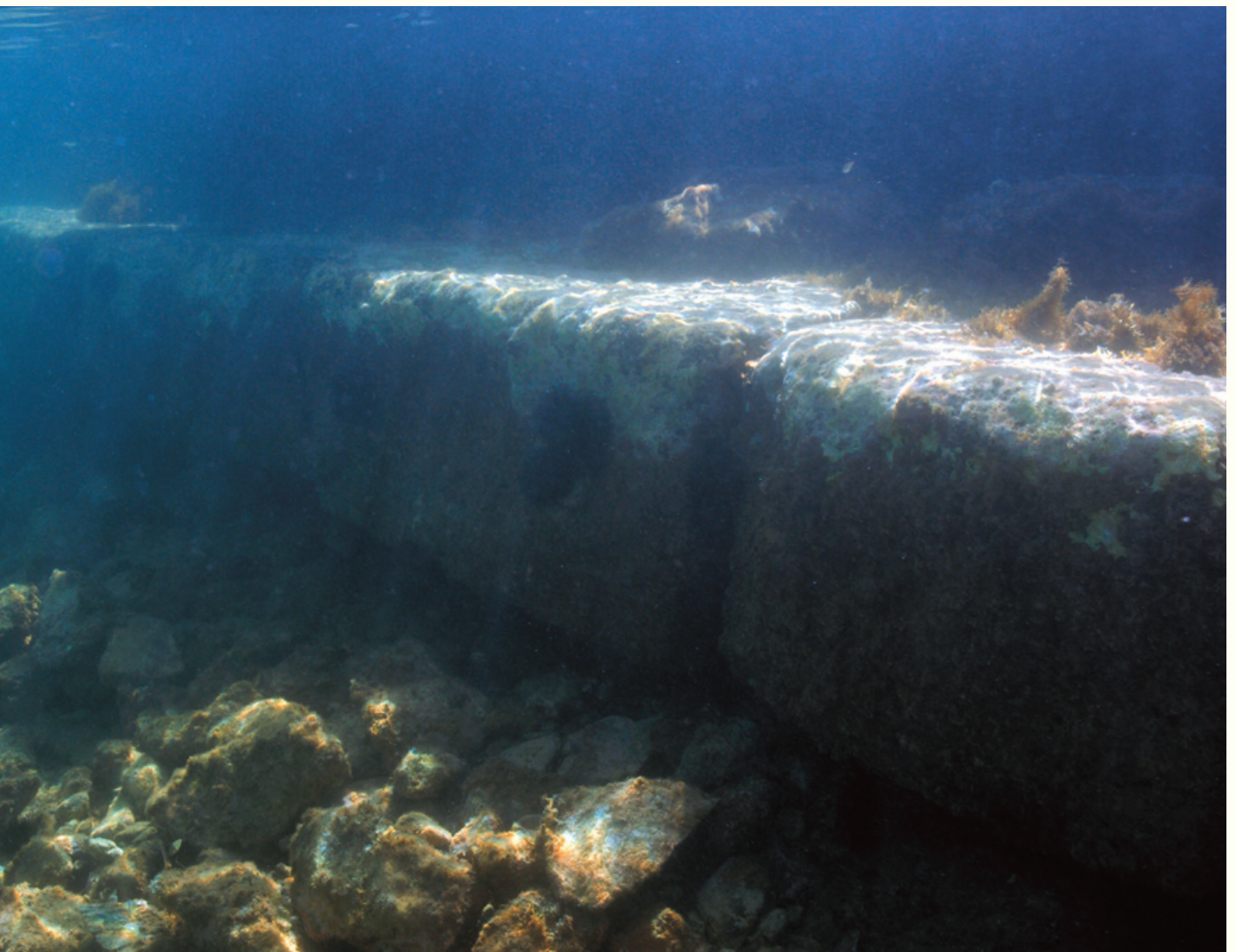
Η κεραμική από τη λιμενολεκάνη του Αγ. Φωκά δείχνει χρήση της τουλάχιστον



11



12





13

- 13 Άγιος Φωκάς (Βρίσα). Το αλιευτικό καταφύγιο. Σε πρώτο πλάνο ο δυτικός προσήνεμος λιμενοβραχίονας στην εξωτερική πλευρά του οποίου διακρίνεται το τεχνητό επίπεδο με τα λείψανα κτιρίων. Στην κορυφή του λιμενοβραχίονα διατηρείται τμήμα της αρχαίας προκυμαίας ενώ στην υπόλοιπη περίμετρο σώζεται συσσωματωμένο το γέμισμα που βρισκόταν πίσω από την ισόδομη πρόσοψη. Στην εικόνα το γέμισμα στο εσωτερικό του προσήνεμου λιμενοβραχίονα έχει λειτουργήσει ως βάση για λεπτή στρώση σκυροδέματος, η οποία εξυπηρετεί ως αποβάθρα τους αλιείς.

Σημειώσεις

- 1 Έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι στιγμής τρεις δεκαήμερες αποστολές (2007, 2008, 2009) στις οποίες έχουν λάβει μέρος: οι καταδυόμενοι υπάλληλοι της ΕΕΑ Α. Πατσούρου και Λ. Μερσενιέ, ο υποβρύχιος φωτογράφος Β. Μεντόγιαννης, ο τοπογράφος Γ. Πιπτός, οι συμβασιούχοι καταδυόμενοι αρχαιολόγοι Ξ. Αργύρη και Γ. Σαπουντζής, ο εθελοντής φοιτητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Φ. Μπίτσικας και ο υπογράφων. Σε όλους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες για την εργασία τους κάτω από δύσκολες συχνά συνθήκες. Ευχαριστίες εκφράζονται επίσης στο συνάδελφο Γ. Κουρτζέλλη, υπάλληλο στην Κ' ΕΠΚΑ και διδακτορικό φοιτητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου με αντικείμενο την ψηφιακή αρχαιολογία, φίλο και στενό συνεργάτη στο Πρόγραμμα, με τον οποίο προγραμματίζεται η οριστική δημοσίευση των αποτελεσμάτων.
- 2 Το βόρειο, εμπορικό, λιμάνι της Μυτιλήνης αναφέρεται στις πηγές και ως «Μαλδείς Λιμήν» προς τιμήν του

από τον 3ο αι. π.Χ. Επιπλέον, στην ευρύτερη περιοχή του λιμανιού εντοπίστηκαν, έπειτα από υπόδειξη ντόπιου αλιέα, τα φορτία δύο ναυαγίων του 5ου και 4ου αι. π.Χ. με χιακούς αμφορείς, ένδειξη της υπόστασης και χρήσης του καταφυγίου, ήδη από τους κλασικούς χρόνους, ως σταθμού στον ναυτικό δρόμο που ένωνε τα δύο νησιά της Χίου και της Λέσβου.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, στο πλαίσιο του Προγράμματος έχουν εντοπιστεί στο νησί της Λέσβου δύο ακόμα θέσεις με λιμενικά κατάλοιπα. Πρόκειται για τον όρμο Μεσιτζίκι, λίγο βορειότερα από την Πύρρα και τη Σκάλα Συκαμιάς, στα ανατολικά του νησιού, γνωστή από το μυθιστόρημα του Στρατή Μυριβήλη *Η Παναγιά η Γοργόνα*.

Στο Μεσιτζίκι το υποτυπώδες ακρωτήριο είναι ενισχυμένο στην κορυφή του με λιθορριπή που φέρει ίχνη κρηπιδώματος, δημιουργώντας θέσεις παραβολής για ένα έως δύο μικρά σκάφη. Τα κατάλοιπα είναι σε κακή κατάσταση διατήρησης και ενδεχομένως πρόχειρης εξ αρχής κατασκευής. Είναι πιθανόν η θέση να συνδέεται με το γειτονικό παλλεσβιακό ιερό του Μέσσου, από όπου ετυμολογείται και το τοπωνύμιο.

Στον όρμο της Σκάλας Συκαμιάς εντο-

πίζονται υποβρυχίως τα κατάλοιπα προκυμαίας από αδρά δουλεμένους ογκόλιθους που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα πρωτοβυζαντινά χρόνια με βάση την κεραμική που εντοπίστηκε στον γύρω θαλάσσιο χώρο. Σε έναν από τους ογκόλιθους διατηρείται η οπή για την πρόσδεση των σκαφών.

Το πρόγραμμα της *Αποτύπωσης του αρχαίου λιμενικού δικτύου της Λέσβου* είναι ακόμα σε εξέλιξη, αλλά ήδη με την απλή λεπτομερή καταγραφή της υπάρχουσας κατάστασης έχουν διευκρινιστεί χρονίζοντα ζητήματα σχετικά με τα λιμάνια του νησιού και έχουν τεθεί νέα θέματα προς διερεύνηση. Στόχος είναι η άντληση της μέγιστης δυνατής πληροφορίας χωρίς παρεμβατικές μεθόδους και η διάχυση της πληροφορίας που θα προκύψει, ιδιαίτερα στους ντόπιους, οι οποίοι είναι εξ ορισμού οι θεματοφύλακες της προστασίας των μνημείων της περιοχής τους. Επιπλέον, τα λιμάνια της γεωγραφικής ενότητας του νησιού αντιμετωπίζονται ως δίκτυο ενός ενιαίου συστήματος αναφοράς, γεγονός που οδηγεί στην καλύτερη κατανόηση του ρόλου τους και τη χρονολογική, τεχνική και λειτουργική ερμηνεία τους.

Μαλδέντος Απόλλωνα, ιερό του οποίου εντοπίστηκε στην περιοχή της Επάνω Σκάλας, ενώ ο νότιος λιμένας αναφέρεται από τον Στράβωνα ως «κλειστός τριχηρός ναυσί πεντήκοντα».

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Archontidou-Argyri A. / I. Kourtzellis, «The ancient ports of Lesbos; The case of the town of Mytilene», στο H. Tzalas (επιμ.), *Tropis X. Proceedings of the 10th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Ύδρα 28 Αυγούστου-2 Σεπτεμβρίου 2008, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, Αθήνα (υπό έκδοση).
- Αργύρη Σ. / Θ. Θεοδούλου, «Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στον Κόλπο Καλλονής Λέσβου (2005)», *Ενάλια XI*, IENAE, Αθήνα (υπό έκδοση).
- Θεοδούλου Θ., «Ταξιδεύοντας στα αρχαία λιμάνια της Λέσβου... Σταθμός στο ακρωτήριο της Βρίσας», *Αντίλαος της Βρίσας* 45 (2009), Σύλλογος Βρισσαγωγών Αθήνας, σ. 81-84.

Θεοδούλου Θ., «Ταξιδεύοντας στα αρχαία λιμάνια της Λέσβου... Το ταξίδι στον Άγιο Φωκά συνεχίζεται», *Αντίλαος της Βρίσας* 46 (2009), Σύλλογος Βρισσαγωγών Αθήνας, σ. 75-77.

Koldewey R., *Die Antiken Baureste der Insel Lesbos*, Βερολίνο 1890.

Κοντής Ι., *Η Λέσβος και η μικρασιατική της περιοχή*, Αθήνα 1977.

Σίμωνι Α., «Καλός λιμένας (Τσαμούρ Λιμάνι). Ο πολεμικός ναύσταθμος της αρχαίας Αντίσσης», *ΑΑΑ XXIX-XXXI* (1996-1998), Αθήνα 1998, σ. 147-156.

Theodoulou T., «The harbour network of ancient Lesbos. First step of an underwater approach», στο H. Tzalas (επιμ.), *Tropis X. Proceedings of the 10th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Ύδρα 28 Αυγούστου-2 Σεπτεμβρίου 2008, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, Αθήνα (υπό έκδοση).

Williams H., «The harbors of ancient Lesbos», στο P. Betancourt / M.C. Nelson / H. Williams (επιμ.), *Krinoi kai Limenes: Studies in honor of Joseph and Maria Shaw*, INSTAP Press, Pennsylvania 2007, σ. 107-116.